

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող

**ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՆԻԿՈԼԱՅ
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Հայաստանի գիտության վաստակավոր գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական, ՀՀ ՊՆ Դրաստամատ Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի պետի խորհրդական, վերլուծական կենտրոնի գիտնական-վերլուծաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի անվան հետ են կապված արևելագիտական մի շարք ուղղությունների հիմնումը և զարգացումը ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Ավելի քան կես դար է նրա գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում գտնվել արաբական երկրների պատմության, Մերձավոր և Միջին Արևելքում միջազգային ու տարածաշրջանային հարաբերությունների, քաղաքական իսլամի, բախումնաբանության, ցեղասպանության և արդիական այլ գիտական ուղղությունների հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը: Նա բոլոր այդ հիմնախնդիրներն ուսումնասիրել է՝ սերտորեն շաղկապելով դրանք հայ ժողովրդի պատմության հարցերի հետ: Հայկական շերտի զոդումը արևելագիտական հիմնախնդիրների հետ մի առանձին նշանակություն և գրավչություն է տալիս Ն. Հովհաննիսյանի աշխատություններին, որի հետևանքով դրանց թարգմանությունն այլ լեզուներով դարձել է անհրաժեշտություն, հայտնվել օտար հեղինակների ու մասնագետների գիտական ուշադրության կենտրոնում և արժանացել նրանց բարձր գնահատականին:

Ն. Հովհաննիսյանն ինչ հարցերով էլ որ զբաղվի, միևնույնն է, պարբերաբար վերադառնում է հայ ժողովրդի համար սկզբունքային նշանակություն ունեցող մի այնպիսի հարցի, ինչպիսին Հայոց ցեղասպանության հարցն է: Նա այդ հիմնախնդրի լուսաբանությանը նվիրել է մոտ 130 աշխատություն, այդ թվում՝ 30 մենագրական ուսումնասիրություն՝ հրատարակված աշխարհի 15 լեզուներով ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում, Թուրքիայում, Իրանում, Հունգարիայում, Ճապոնիայում, Կորեայում, Ռումինիայում և, բնականաբար, նաև արաբական երկրներում:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանն իր խոսքում «Հայոց ցեղասպանություն» գրքի շնորհանդեսի ժամանակ նշել էր, որ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ իր առաջին ուսումնասիրությունը լույս է տեսել դեռևս 1965 թ. և հետագայում ինչ ուսումնասիրություններ էլ կատարել է, միշտ շոշափել է Ցեղասպանության խնդիրը: Ն. Հովհաննիսյանը հիշատակելով, որ մայրը էրզրումից էր, և նրա ողջ ընտանիքը կոտորվել է Ցեղասպանության ժամանակ, նշում է. «Հայոց ցեղասպանության հարցը ինձ համար թե՛ անձնական հարց է՝ կապված իմ մայրական ընտանիքի հետ, թե՛ համագլխին»⁹: Հեղինակը խոստովանեց, որ միշտ մտածել է, թե ինչպիսի գիրք գրի, որտեղ գիտության նորագույն տվյալների հիման վրա ամփոփված լինի Ցեղասպանության խնդիրը ու գրվի «առանց լացկանության»: «Այդ լացկանությունը, որ, կարծես թե, հնից է գալիս, մեր պատմագրության թերություններից մեկն է, պետք է վերջ տանք: Պետք է մեր պատմությունը ներկայացնենք՝ նույնիսկ ամենաեղերական էջերը, արժանապատվությամբ», - շեշտեց Ն. Հովհաննիսյանը:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված աշխատությունների շարքում իրենց կարևորությամբ և ինքնատիպությամբ

⁹ «Մեր պատմությունը ներկայացնենք արժանապատվությամբ»
<http://www.aysor.am/am/news/2010/01/26/nikolay-hovhannisyan/104130>

վեր են խոյանում Ն. Հովհաննիսյանի երկու յուրատիպ մենագրությունները՝ «Հայոց ցեղասպանություն: Հայասպանություն՝ ամենացեղասպան ցեղասպանություն. աշխարհի տասը լեզուներով՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, թուրքերեն, ճապոներեն, հունգարերեն, հայերեն, արաբերեն և պարսկերեն»¹⁰ և «Արմենոցիդը ճանաչված ցեղասպանություն է»¹¹: Այդ զույգ մենագրություններն առաջացրին տարբեր երկրների ցեղասպանագետների, պետական, քաղաքական, կուսակցական գործիչների, օրենսդիրների անախադեպ հետաքրքրությունը: 2010 թ. հունվարին Երևանի Թեքեյան մշակութային կենտրոնում, իսկ հունիսին ԱՄՆ - ի Հայ իրավաց խորհրդի կողմից Լոս Անջելեսում կազմակերպված այդ ուսումնասիրությունների հրապարակային քննարկումների մասնակիցները միակարծիք էին այն հարցում, որ դրանք նորույթներ են, չունեն իրենց անախադեպերը և ծանր հարված են Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականությանը¹²: Իսկ Ալեքսանդրիա-Դամասկոսի (Եգիպտոս) համալսարանի պատմության բաժանմունքի պրոֆեսոր, Կահիրեի հայկական «Արեգ» (նախկին «Արև») արաբալեզու ամսագրի գլխավոր խմբագիր դոկտ. Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ-Իմամը հետևյալ գնահատականն է տվել. «Ես, որպես արաբագետ, կարող եմ հաստատել, որ հայ տաղանդավոր հետազոտող Նիկոլայ Հովհաննիսյանի աշխատությունները, որոնք հրատարակվել են Լիբանանում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Իրաքում, Քուվեյթում, Արաբական

¹⁰ Hovhannisyan N., The Armenian Genocide. Armenocide – the Most Genocidal Genocide in Ten Languages of the World. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, Yerevan, “Zangak-97” Publishing House, 2009.

¹¹ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Արմենոցիդը ճանաչված ցեղասպանություն է, Երևան, «Ջանգակ-97», 2010:

¹² <https://nhovhannisyan.wordpress.com/appraisals/>

Միացյալ Էմիրություններում, ինչպես նաև Անգլիայում, ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Կանադայում, Ռուսաստանում, Իտալիայում, Հունգարիայում և այլ երկրներում, ժամանակակից արաբագիտությունը և ցեղասպանագիտությունը բարձրացրել են նոր մակարդակի, խթանել նշված ուղղությունների ուսումնասիրությունն աշխարհի տարբեր համալսարաններում և գիտական կենտրոններում: Մենք վարժվել ենք պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ինքնատիպ աշխատություններին, որոնք մշտապես հարուցում են գիտական աշխարհի մեծ հետաքրքրությունը: Սակայն նրա «Հայոց ցեղասպանությունը - Արմենոցիդը որպես ամենագենոցիդային գենոցիդ. Աշխարհի տասը լեզուներով» աշխատությունը (2009 թ.) իսկական սենսացիա էր: Դա մի եզակի և հիմնարար ուսումնասիրություն է, մի ֆենոմեն, որը չունի իր նախադեպը: Դա նոր խոսք է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության բնագավառում, այլև ցեղասպանագիտության բնագավառում ընդհանրապես»¹³:

Ցեղասպանագիտության առանցքային հիմախնդիրները եղել և մնում են պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում: Իրականում նա Հայաստանում ցեղասպանագիտության՝ որպես համաշխարհային գիտական նոր ուղղության, հիմնադիրներից մեկն է: Նա քայլ առ քայլ բացահայտել է այդ ֆենոմենի բնորոշ գծերը: Այս տեսանկյունից անհրաժեշտ է նշել նրա նախորդ աշխատությունը¹⁴, որտեղ նա առաջին անգամ քննարկում է Հայոց ցեղասպանության մի այնպիսի հիմնարար հայեցակարգ, ինչպիսին վիկտիմիզացիան է (զոհացումը), զոհ և դահիճ, ցեղասպան պետություն և ցեղասպան հասարակու-

¹³ Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ-Իմամ, «Նիկոլայ Հովհաննիսյանը և արդի արաբագիտությունն ու ցեղասպանագիտությունը»
<http://www.azg.am/AM/2015061220>

¹⁴ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը Ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:

թյուն, և գալիս այն եզրակացության, որ Օսմանյան կայսրությունը ցեղասպան. պետություն էր, որտեղ հայերը և կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները՝ արաբները, հույները, ասորիները և մյուսները, զոհեր էին, իսկ սուլթանը և երիտթուրքերի վարչակարգը՝ դահիճներ, որոնք ցեղասպանության քաղաքականությունը բարձրացրել էին պետական քաղաքականության աստիճանի: Եվ հայերը դարձան առաջին զոհերը՝ կորցնելով իրենց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը:

Այնպիսի եզակի աշխատություն, որպիսին «Հայոց ցեղասպանությունն աշխարհի տասը լեզուներով» ուսումնասիրությունն է, ստեղծելու ուղղությամբ կարևոր քայլ եղավ նրա «Հայոց ցեղասպանությունն արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո» աշխատությունը, որը հրատարակվեց հայերեն (2004 թ.), անգլերեն (2005 թ.), պարսկերեն (Թեհրան, 2009 թ.), ապա արաբերեն (Կահիրե, 2011 թ.): Հայ գիտնականն առաջին անգամ ներառել է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հարուստ և կարևոր արաբական աղբյուրներ: Արդյունքները ցնցող են: Արաբական աղբյուրները հաստատում են գլխավոր հիմնադրույթն այն մասին, որ 1915 թ. երիտթուրքերի ղեկավարները ծրագրել և բարբարոսաբար ու դաժանորեն իրականացրել են Հայոց ցեղասպանությունը, որն արաբական աղբյուրները որակել են որպես մարդկության պատմության սև էջ և քաներորդ դարի առաջին ցեղասպանություն: Այս աշխատությունից հետո միանգամայն բնական էր «Հայոց ցեղասպանությունը - Արմենոցիդը որպես ամենագենոցիդային գենոցիդ. Աշխարհի տասը լեզուներով» աշխատության հրատարակումը, որի գիտական նշանակությունը դուրս է գալիս Հայոց ցեղասպանության շրջանակներից: Դա համաշխարհային նշանակություն ունեցող երեվույթ է, մի եզակի ուսումնասիրություն, որը նոր հորիզոններ է բացում ցեղասպանագիտության առջև: Այդ գիրքը փաստորեն բաղկացած է երկու մասից:

Առաջին մասում հեղինակը քննարկում է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին փուլը և դրա միտումները մոտ ապագայում: Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն արձանագրել է մեծ առաջընթաց: Մյուս կողմից թուրքական կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումն ավելի ու ավելի է թուլանում և նվազեցնում նրա շանսերը: Այս կապակցությամբ հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում օսմանյան լեգալ դատարանի կողմից երիտթուրքերի ղեկավարության 1919-1920 թթ. դատավարությանը, որը նրանց Հայոց ցեղասպանության իրականացման համար դատապարտեց մահվան: Օսմանյան դատարանի դատավճռի հիման վրա պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանն առաջարկեց վերանայել Հայոց ցեղասպանության ժխտման Թուրքիայի մոտեցումը՝ գտնելով, որ Թուրքիան նախկինում արդեն մեկ անգամ այն ճանաչել է: Մենք գտնում ենք, որ այս տեսակետը վերին աստիճանի հետաքրքրական է և արժանի ապագայում ավելի զարգանալու:

Գրքի երկրորդ մասը բաղկացած է աշխարհի տասը լեզուներով՝ անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, ճապոներեն, հունգարերեն, արաբերեն, հայերեն և պարսկերեն հրատարակված տեքստերից, որոնք ընդգրկված են գրքում: Այստեղ մենք ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել հետևյալ փաստի վրա: Այդ թարգմանությունները կատարվել են ոչ թե հեղինակի նախաձեռնությամբ, այլ արդյունք են տեղական նախաձեռնության, որը վկայում է բազմաթիվ երկրներում այն մեծ հետաքրքրության մասին, որը դրսևորվում է Հայոց ցեղասպանության հեղինակի ուսումնասիրությունների նկատմամբ: Մենք դա համարում ենք նաև հեղինակի նկատմամբ խորը հարգանքի դրսևորում և նրա ճանաչում որպես ցեղասպանության մեծ մասնագետի: Դա

տարբեր աշխատությունների ժողովածու է: Դա միմյանց հետ և տրամաբանորեն փոխկապակցված միևնույն թեմայի վերաբերյալ ուսումնասիրություն է:

Այդ ուսումնասիրության կարևոր նվաճումներից մեկն արաբ ժողովրդի, տեղական կառավարման մարմինների, կրոնական առաջնորդների, մտավորականության մարդասիրական դերի գիտական բացահայտումն է հայկական քաղաքականներն ամբողջական ոչնչացումից փրկելու գործում: Հայտնի է, որ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ սպանվել է ավելի քան 1,5 միլիոն հայ: Շնորհիվ արաբների ասպնջականության հարյուր հազարավոր հայեր փրկվեցին, և հետագայում նրանք հայկական նոր Սփյուռքի հիմք դարձան Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, Հորդանանում, Եգիպտոսում և արաբական այլ երկրներում:

Արժե նաև ընդգծել հեղինակի շարադրանքի ոճի և հիմնախնդիրների լուսաբանման մասին: Մեր կարծիքով դրանց հատուկ են երեք բնորոշ գծեր: Առաջին, ակադեմիական ոճ, որը դրսևորվել է ստեղծագործական գաղափարների արտացոլման մեջ, արաբական տեքստերի խոր ըմբռնում և մեկնաբանում և գրքի իդեալական կառուցվածք: Երկրորդ, գիտական ինֆորմացիան ընթերցողներին մատուցելու իմաստուն ձև, օգնելու նրանց հասկանալու իսլամադավան արաբների դիրքորոշումը հայերի հանդեպ: Երրորդ, արաբների քաղաքական-մարդասիրական դիրքորոշումը հայերի հանդեպ ցեղասպանության ընթացքում, արաբների և հայերի միջև փոխադարձ հարգանքի առկայությունը, արաբական երկրների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային գործերում հայ համայնքների ակտիվ դերակատարումը:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Հայոց ցեղասպանությունը – Արմենոցիդն ամենագեոցիդային գեոցիդ. Աշխարհի տասը

լեզուներով» աշխատությունը նոր խոսք է ցեղասպանագիտության մեջ, իր նախադեպը չունեցող եզակի ուսումնասիրություն: Դա խոշոր ներդրում է թե՛ հայոց և թե՛ համաշխարհային ցեղասպանագիտության մեջ: Դա ակադեմիական բարձր մակարդակով գրված ուսումնասիրություն է, որը, անկասկած, կխթանի գիտության տվյալ ուղղության հետագա զարգացումը և կօգնի Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը:

Վերոնշյալ գործոնները և փաստերը գլխավոր պատճառներն են շատ բարձր գնահատելու ականավոր գիտնական և ցեղասպանագիտության տաղանդավոր մասնագետ արաբագետ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունը: Այն անմիջապես գրավեց տարբեր ազգերի գիտնականների ուշադրությունը, և չուշացան նրանց արձագանքները: Աշխատությունը շատ բարձր է գնահատել Երուսաղեմի Հոլոքոստի և Ցեղասպանության ինստիտուտի գործադիր տնօրեն, Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի նախկին նախագահ, արդի խոշորագույն ցեղասպանագետներից մեկը՝ պրոֆեսոր Իսրայել Չարնին: Նա 2010 թ. նոյեմբերի 30-ին հեղինակին հղած իր նամակում գրում է. "I thank you so deeply for your very important and impressive book. Most of all I congratulate you and thank you for what seems like major original contribution to the historical memory of the Armenian Genocide. With warm regards Israel Charny" («Ես խորապես շնորհակալ եմ ձեր շատ կարևոր և տպավորիչ գրքի համար: Ամենից շատ շնորհավորում և շնորհակալ եմ ձեզ Հայոց ցեղասպանության պատմական հիշողության մեջ ձեր մեծ ինքնատիպ ներդրման համար: Ջերմ բարեմաղթանքներով՝ Իսրայել Չարնի»)¹⁵:

2005 թ. Ստամբուլում Ռազիի Ջարաքուլուն թուրքերեն

¹⁵ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվ:

հրատարակել էր «Էրմենի սոյքիրիմ. Էրմենիքիրիմ»¹⁶ («Հայոց ցեղասպանություն. Արմենոցիդ») խորագրի ներքո առանձին գիրքը: Դա համարվեց կարևոր իրադարձություն: Առաջինն այդ գրքին անդրադարձավ «Ակօս»-ի խմբագիր, Թուրքիայի ամենաականավոր հասարակական գործիչներից մեկը՝ լուսահոգի Հրանտ Դինքը: Նա մի հիանալի և հավասարակշռված հոդված գրեց այդ գրքի վերաբերյալ և հրատարակեց «Հովհաննիսյան՝ ին քիտաբի թուրքչե՛դե» («Հովհաննիսյանի գիրքը նաև թուրքերենով») վերնագրով¹⁷: Դա ինքնին արդեն երևույթ էր, որը մի կողմից վկայում էր աշխատության բարձր մակարդակի, իսկ մյուս կողմից բուն Թուրքիայում նոր ուժերի (գլխավորապես մտավորականության շրջանում) ձևավորման և հանդես գալու մասին, որոնք արդեն բարձրաձայն պահանջում են թուրքական կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Հարկ ենք համարում կանգ առնել հեղինակի այն հազվագյուտ ուսումնասիրությունների վրա, որոնց միջոցով հայտնաբերվել են բազմաթիվ արաբ պատմաբանների կողմից հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր վկայություններ, բնորոշումներ ու գիտական վերլուծություններ: Դրանով նոր լույս է սփռվում ինչպես XIX դարի 90-ական թվականների, այնպես էլ XX դարի առաջին՝ Հայոց ցեղասպանության եղելության և դատապարտման վրա: Դեռևս 1965 թ. հրատարակվում է Ն. Հովհաննիսյանի «Արաբ ժողովրդի ասպնջականությունը» խորագրով աշխատությունը («Սովետական Հայաստան» ամսագրի մարտի համարում), որում ցույց են տրվում երիտթուրքերի բարբարոսությունները հայերի ցեղասպանության ու նրանց բնօրրանից տեղահանության ժամանակ, և միաժամանակ ներկայացվում է արաբ-

¹⁶ *Ermeni Soykirimi. Ermenikirim* (Հայոց ցեղասպանություն. Հայասպանություն), Istanbul, 2005.

¹⁷ Hrant Dink, "Hovanisyan'in kitabı Türkçe'de", «Agos», 14 Ekim, 2005.

ների ազնիվ, մարդասիրական կեցվածքը բռնի հայրենագրված հայերի նկատմամբ: Այո՛, արաբ բնակիչներն օգնության ձեռք մեկնեցին իրենց տարածքներով գաղթող հայ տեղահանվածներին: Առաջին հրապարակումից կարճ ժամանակ անց նույն հանդեսում լույս է տեսնում նրա գրախոսականն արաբ հասարակական գործիչ Ֆայեզ Ալ-Ղոսեյնի «Ջարդերը Հայաստանի մեջ» գրքի մասին¹⁸: Այդ գիրքն առաջին անգամ լույս էր տեսել 1916 թ., որում զետեղված են վկայություններ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հայ պատմաբան Ստ. Ստեփանյանը, Ն. Հովհաննիսյանի հիշատակված աշխատություններով փաստորեն սկիզբ է դրվում Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված արաբական պատմագրության ուսումնասիրմանը Հայաստանում¹⁹:

2002 թ. Ն. Հովհաննիսյանը հրատարակում է «Հայոց ցեղասպանությունը. հայասպանություն» անգլերեն մենագրությունը²⁰, որի մի շարք հատվածներ նվիրված են հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ արաբական պատմագիտության հարցերին: Այդ խնդիրներին նա անդրադարձել է նաև իր հեղինակած «Արաբական երկրների պատմության» երկրորդ հատորում²¹: Փաստորեն շուրջ հիսուն տարի գիտնական պատմաբանը զբաղվում է Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ արաբական պատմագիտության մոտեցումների ուսումնասիրությամբ: Արաբական ժողովրդի վկայությունները, արաբ գիտնականների ուսումնասիրությունները յուրա-

¹⁸ Ֆայեզ Ալ-Ղոսեյն, Ջարդերը Հայաստանի մեջ (ականատեսի վկայություններ), Կահիրե, 1960:

¹⁹ Ստ. Ստեփանյան, «Նոր ավանդ. ցեղասպանագիտության և հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ասպարեզում» http://www.hhpress.am/?sub=hodv&hodv=20100218_11&flag=am

²⁰ The Armenian Genocide. Armenocide, Yerevan, 2002.

²¹ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, Օսմանյան տիրապետության շրջան. 1516-1918, հ. II, Երևան, «Ջանգակ-97», 2004:

հատուկ հիմք են, որպեսզի Օսմանյան կայսրությունը, սկսած Աբդուլ Համիդ Երկրորդից (1876–1909 թթ.) մինչև քեմալականների կառավարման ժամանակաշրջանը ներառյալ, դասվի ցեղասպան (գենոցիդային) պետությունների շարքում:

Հեղինակը միանգամայն իրավացիորեն շեշտում է. «Արաբները թերևս միակ ժողովուրդն են, որ ազգովին ականատես են եղել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի հետ կատարված մեծ ողբերգությանը: Նրանք դա չեն մոռացել, որը դրոշմվել է նրանց հիշողության մեջ: Ուստի և Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված արաբական պատմագիտության շարժառիթների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում արաբների պատմական հիշողության պարագան»²²: Կարևոր է մատնանշել, որ արաբները չեն եղել անտարբեր, անկարեկից ականատեսներ ու դիտորդներ: Նրանցից շատ-շատերը, արհամարհելով թուրքական խստագույն ու դաժան հրամանները, որոնցով մահվան սպառնալիքի տակ արգելվում էր որևէ օգնություն ցույց տալ արաբական տարածքներով անցնող իրենց բնօրրաններից տեղահանված հայերի քարավաններին, բարեկամաբար իրենց օգնությունն էին առաջարկում սովահար ու հիվանդ հայերին՝ փրկելով նրանցից շատերի, հատկապես երեխաների կյանքը: Դրա դիմաց մեծաթիվ ազնիվ արաբներ թուրք ցեղասպաններին վճարել են իրենց կյանքով:

Հարկ է նշել, որ XX դարի առաջին ցեղասպանության վերաբերյալ հատկապես արաբ հեղինակներն ստեղծել են փաստագրական մի շարք աշխատություններ: Նրանցից առաջինը վերոհիշյալ սիրիացի Ֆայեզ Ալ-Ղոսեյնն է, որը 1916 թ. հրատարակում է «Ջարդերը Հայաստանի մեջ» վերտառությամբ գիրքը: Այն թարգմանվել և հրատարակվել է նաև անգլերեն ու ֆրանսերեն՝ «Մի արաբ իսլամադավանի

²² Նշվ. աշխ., էջ 373:

վկայությունը հայերի անմեղության և կոտորածների մասին» վերնագրով: Այդ աշխատությունը՝ որպես ականատեսի վկայություններ, սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունի:

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ մյուս նշանավոր արաբ հեղինակը լիբանանցի Մուսա Պրենսն է: Նա ստեղծել է տպավորիչ աշխատություններ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ: Առաջին աշխատությունը վերնագրված է «Մի անպատիժ ցեղասպանություն. Արմենոցիդ»: 600-էջանոց այդ գիրքը հրատարակվել է ֆրանսերեն: Այդ աշխատության համառոտ տարբերակը ներկայացվել է ցեղասպանության հանցագործության կանխման միջազգային 2-րդ կոնգրեսին, որը տեղի է ունեցել 1967 թ. հուլիսի 10-14-ին Փարիզում: Դրանից հետո՝ 1996 թ.՝ արաբերեն հրատարակել է «Հայերի կոտորածները. հանցագործություն մարդկության դեմ» վերնագրով աշխատությունը: Մուսա Պրենսի աշխատությունների մեջ գիտականորեն լուսաբանված են այնպիսի հիմնահարցեր, ինչպիսիք են արմենոցիդը համիդյան վարչակարգի պայմաններում, երիտթուրքերը և արմենոցիդը և այլ խնդիրներ: Լիովին ճշմարիտ է Ն.Հովհաննիսյանի այն բարձր և արժանի գնահատականը, որ նա տվել է Մուսա Պրենսի աշխատանքին: Նա գրում է. «Մուսա Պրենսի ամենամեծ, ամենակարևոր ներդրումը Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում կայանում է նրանում, որ նա առաջին անգամ գենոցիդի անալոգիայով շրջանառության մեջ դրեց «Արմենոցիդ», «հայասպանություն» եզրը, որը միանգամայն ճշմարտացիորեն, բազմակողմանիորեն և ամբողջականորեն արտացոլում է Հայոց ցեղասպանության կամ հայասպանության էությունը, բնույթը, բնորոշ գծերը և առանձնահատկությունները»²³: Անտարակույս, Մուսա Պրենսն այդ բառեզրը ստեղծել է աշխարհին հայտնի Ռա-

²³ Նշվ. աշխ., էջ 378:

Ֆայել Լեմկինի «Գենոցիդ» («ցեղասպանություն») արտահայտության հայտնագործության հիման վրա: Աշխարհում արդեն տարածում գտած «Արմենոցիդ» տերմինը պարզ ու հստակ հասկացվում է հայերի, արմենների ազգի, ցեղատեսակի, էթնոսի ամբողջական բնաջնջում:

Հարկ է նշել, որ Մուսա Պրենսն ամենևին էլ չբավարարվեց «Արմենոցիդ» բառեզրի ստեղծմամբ: Նա «Արմենոցիդը» համեմատում է պատմության մեջ տեղի ունեցած տարբեր ժողովուրդների գենոցիդի հետ և հանգում է այն հետևությանը, որ Արմենոցիդը XX դարի մարդկության պատմության մեջ կատարված բոլոր գենոցիդների հետ համեմատած, ամենամեծ, ամենանողկալի, այսինքն՝ ամենագենոցիդային գենոցիդն է:

Բազմաթիվ են արաբ պատմաբանները, որոնք գիտականորեն, պաշտոնական փաստաթղթերով լուսաբանել են հայերի ցեղասպանությունը: Առավել կարևոր է այն, որ նրանք ցույց են տվել հայերի ցեղասպանությունը ժխտելու թուրքական կառավարողների և ժամանակակից թուրքական պատմագրության փորձերի սնանկությունը: Նիկոլայ Հովհաննիսյանը՝ որպես հմուտ պատմաբան-արևելագետ, հիմնավորել է, ցույց է տվել, որ ինչպես սուլթանական, այնպես էլ երիտթուրքական ու քեմալական կառավարողները վարում էին հայերին բռնի թուրքացնելու քաղաքականություն և իրականացնում էին դրան համապատասխան գործողություններ: Երբ հիմնականում ձախողվեցին այդ նողկալի քաղաքականությունն ու գործողությունները, նրանք ձեռնամուխ եղան Հայոց հրեշավոր ցեղասպանությանը: Այդ կապակցությամբ նա միանգամայն տեղին մեջբերում է Ուինսթոն Չերչիլի հետևյալ խոսքերը. «Պանթուրքիզմի կողմնակիցները հրաժարվեցին պետությունը «օսմանացման» և «թուրքացման» օգնությամբ վերացնելու մտքից: Թուրքական կայսրության դժբախտությունները նրանք նշանակալի չափով վերագրում էին

Թուրքիայում բնակվող ոչ թուրք ռասաների հակազդեցությանը: Նրանք բացահայտ և ուղղակիորեն հայտարարում էին, որ այդ ռասաները «ուշադրության արժանի չեն, միայն խոչընդոտ են և կարող են գրողի ծոցը գնալ»²⁴: Ն. Հովհաննիսյանի հետևությունն այն է, որ «Հայերին բռնի թուրքացնելու քաղաքականության ձախողումը դարձավ հայոց ցեղասպանության պատճառներից մեկը: Կարելի է ասել, որ երկու դեպքում էլ՝ բռնի թուրքացում, թե ֆիզիկական ոչնչացում, միևնույնն է, դրված էր հայերին որպես էթնոս վերացնելու հարցը՝ որպես օսմանյան պետության կարևորագույն խնդիրներից մեկը»²⁵:

Անշուշտ, ուշագրավ են հատկապես այն մեջբերումները, որոնցում արաբ պատմաբանները բնութագրում են պանթուրքիզմն ու թուրանիզմը: Այսպես, օրինակ, Ջիհադ Սալիհը հատուկ աշխատություն է գրել «Թուրքական թուրանիզմը ֆունդամենտալիզմի և ֆաշիզմի միջև» վերնագրով: Նա նշում է, որ «Թուրքական թուրանիզմը ռասիստական, շովինիստական, հետադիմական, ֆաշիստական շարժում է»²⁶: Աշխատության մեջ նշված է երիտթուրքական ղեկավարներից մեկի՝ Ալի Իհսան փաշայի հայտարարությունն առ այն, որ «Եթե չլինեին հայերը, մենք վաղուց նվաճած կլինեինք Կովկասը»²⁷: Այս ամենից հետո պարզ ու հստակ հնչում են Ն. Հովհաննիսյանի այն խոսքերը, որ «Հայերը, Հայաստան աշխարհը... պատնեշի պես կանգնած էր պանթուրքիզմի ճանապարհին և լուրջ խոչընդոտ էր օսմանյան թուրքերի, նրանց երիտթուրքական ղեկավարության դեպի Արևելք ընդարձակվելու և նոր կայսրություն ստեղծելու ծրագրերի

²⁴ Уинстон Черчилль. Мировой кризис (1918–1925). Москва, 1932, с. 276.

²⁵ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն..., էջ 403:

²⁶ Նշվ. աշխ., էջ 404:

²⁷ Նշվ. աշխ., էջ 405:

իրագործման ճանապարհին: Պանթուրքիզմը պահանջում էր հայկական պատնեշի ոչնչացում, որը հնարավոր էր իրականացնել միայն հայերի՝ որպես էթնոսի, ոչնչացման ուղիով»²⁸: Այսպիսով, իր նշված աշխատություններում Ն. Հովհաննիսյանը քննության է ենթարկել այնպիսի առանցքային հարցեր, ինչպիսիք են Հայոց ցեղասպանությանն անդրադառնալու արաբական պատմագիտության մոտիվացիան, արաբական պատմագիտությունը Օսմանյան կայսրության էության մասին, Հայոց ցեղասպանության նախադրյալները, Հայկական հարցը հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու ուղիով լուծելու թուրքական բանաձևը, պանթուրքիզմը և հայկական պատնեշի վերացման հարցը, «արմենոցիդը որպես ամենագենոցիդային գենոցիդ» արաբական տեսադրույթը, արաբ ժողովրդի ասպնջականությունը 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ և արաբների մարդասիրական դիրքորոշումը հայերի նկատմամբ և այլ հարցեր: Մանրագնին ուսումնասիրելով այդ հարցերի լուսաբանությունն արաբական պատմագիտության մեջ՝ պրոֆեսոր Ն. Հովհաննիսյանը եկել է այն եզրակացության, որ արաբական պատմագիտական միտքն Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. կատարված ողբերգությունն աներկբա համարում է ցեղասպանություն, XX դարի մարդկության պատմության սև էջը, որը հանցանք է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև համայն մարդկության դեմ, որի համար պատասխանատու են երիտթուրքական մարդասպանները²⁹:

Հեղինակը հայերի ցեղասպանության լուսաբանման հարցում արաբական պատմագրության մեջ որոշակի տեղ է հատկացնում քրդական գործոնին: Յույց է տրվում, որ հայերի ցեղասպանության սկզբից ևեթ՝ մինչև քեմալականների

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Առավել մանրամասն տե՛ս Մուխամմադ Ռիֆաթ Ալ-Իմամ, Նիկոլայ Հովհաննիսյանը և արդի արաբագիտությունն ու ցեղասպանագիտությունը <http://www.azg.am/AM/2015061220>

կառավարողները, որոշակի դեր է կատարել քրդական գործոնը: Այդ հարցը լուսաբանվել է արաբ պատմաբաններ Մուսա Պրենսի, Ուսման Աթ-Թուրքի, Ֆուադ Հասան Հաֆիզի և այլոց աշխատություններում: Աբդուլ Համիդ Երկրորդը ստեղծեց «Ֆուրսան ալ-Համիդիե» («Համիդիե հեծելազոր»), որը հիմնականում կազմավորված էր քրդական ավազակախմբերից և զբաղվում էր հայ բնակչության նկատմամբ աննախահետա բարբարոսություններով:

Ականավոր արևելագետն ու ցեղասպանագետը հետազայում էլ իր արժեքավոր հետազոտություններում մանրամասն դիտարկել ու ներկայացրել է հայ-քրդական հարաբերությունները տարբեր կողմերից, այն է՝ դրանց դիտարկումը Հայոց ցեղասպանությանը քրդերի մասնակցության հարցի ուսումնասիրման տեսանկյունից, պատմության քառուղիների խորքային ու խնամքով վերլուծությամբ, ինչպես նաև մեր ժամանակի հրամայականների ու առկա զարգացումների հաշվառմամբ: Ն. Հովհաննիսյանի տարիների պրպտումներն այդ խնդիրների շուրջ ամփոփվեցին բոլորովին վերջերս լույս տեսած «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում» վերնագրով աշխատության մեջ³⁰: Ուսումնասիրվող նյութն առավել քան արդիական է այսօր, երբ Մերձավոր Արևելքում տիրում է մի իրավիճակ, որը չէր կարող չհետաքրքրել ու չմտահոգել խնդրով զբաղվող ու դրանում խորամուխ եղած մեծանուն գիտնականին: Ինչպես նշում է քաղաքական վերլուծաբան Արամ Սաֆարյանը. «Մեզանում այն առաջին փորձն է քննելու քրդական գործոնի դերը Հայոց ցեղասպանության մեջ, ինչպես նաև դրա հնարավոր դերակատարությունը տարածաշրջանային մերօրյա

³⁰ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Երևան, 2016:

զարգացումներում: «Այն, որ քրդերը Թուրքիայում, Իրաքում, Սիրիայում և Իրանում բնակվող ժողովուրդ են, որոնք վերջին տարիներին սկսել են ավելի բարձրաձայնել իրենց էթնիկ ինքնությունության և քաղաքական ձգտումների մասին, հայտնի է հետազոտողներին և հարցով հետաքրքրվողներին: Միաժամանակ փաստ է, որ հայ իրականության մեջ ամենատարբեր պատճառներով մինչև այժմ իմաստավորված և հետազոտողի ձեռքով թղթին հանձնված չէր քրդական գործոնի ուսումնասիրությունը հայկական ազգային շահերի տեսանկյունից, առավել ևս, որ քրդերն իրենց դերակատարությունն են ունեցել Հայոց ցեղասպանության իրագործման և հայերի հայրենագրկման գործում: Եվ ահա պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանն այն համարձակ և ինքնություն մտածող հայ մտավորականը դարձավ, ով գիտական և հասարակական-քաղաքական շրջանակների ուշադրությանը հանձնեց իր տասնամյակների հետազոտության արդյունք դարձած մոտեցումներն ու դիտարկումները այս ավելի քան արդիական թեմայի վերաբերյալ»³¹: Աշխատությունը բաղկացած է երեք գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը մի ուրույն հայացք է քրդական գործոնի որոշակի ասպեկտներին, և այդ երեք գլուխները միասին մի ամփոփ, քաղաքական արդի հնչեղություն ունեցող տեղեկանք են բոլոր նրանց համար, ովքեր կցանկանան տեսականորեն և գիտականորեն հիմնավորել իրենց մոտեցումները քրդական գործոնի հարցում:

Հայ ականավոր ցեղասպանագետը մոտ կես դար է, ինչ ուսումնասիրում է Հայոց ցեղասպանության, ինչպես նաև Ասիայի, Աֆրիկայի և Եվրոպայի տարբեր երկրներում XX-XXI

³¹ Ա. Սաֆարյան, Անվանի արևելագետի աշխատությունը քաղաքական արդիականություն ստացած քրդական գործոնի մասին <https://nhovhannisyan.wordpress.com/2016/03/15/nikolay-hovhannisyan-book-presentation-at-azg/>

դարերում տեղի ունեցած ցեղասպանությունների հիմնահարցերը:

Նոր մոտեցումներով աչքի ընկավ նաև Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ հրատարակված Ն. Հովհաննիսյանի հերթական՝ «Հայոց ցեղասպանությունը հաստատված է միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների հանրության կողմից» մենագրությունը՝ հայոց, ռուսաց և անգլերեն լեզուներով³²: Հեղինակն այն նվիրել է Օսմանյան կայսրությունում 100 տարի առաջ իրագործված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին: Դեռևս 2006 թ. նա անդրադարձել էր այդ հարցին իր «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը երիտթուրքերի 1919-1920 թթ. դատավարության վճռի լույսի ներքո» վերնագրով մեծածավալ հոդվածում³³: Հոդվածը գրված է դատական նիստերի արձանագրությունների, մեղադրական կողմի եզրակացությունների, ականատեսների վկայությունների և պաշտոնական այլ նյութերի ուսումնասիրության հիման վրա:

Ելնելով երիտթուրքական բարձրագույն ղեկավարությանը մահվան դատապարտելու վերաբերյալ օսմանյան դատարանի վերդիկտից՝ պրոֆեսոր Ն. Հովհաննիսյանը հանգում է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է նորովի մոտեցում դրսևորել Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում: Նա հիմնավորում է այն տեսակետը, որ օսմանյան դատարանի վճիռը Հայոց ցեղասպանության փաստի ընդունում է՝ դատաիրավական մակար-

³² Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը հաստատված է միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների հանրության կողմից (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն), Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2015:

³³ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը երիտթուրքերի դատավարության վճռի լույսի ներքո (1919-1920 թթ.), «Պատմաբանասիրական հանդես», 2006, № 3, էջ 23-35:

դակով, և այդ վճիռը լեգիտիմ ուժ ունի: Միաժամանակ նա այն տեսակետն է հայտնում, որ օսմանյան պետությունը ոչ միայն առաջին պետությունն է, որ իրագործել է XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, այլև առաջին պետությունն է, որ ճանաչել է այդ ցեղասպանությունը: Հետևաբար, ըստ հայ գիտնականի, արդի Թուրքիայի կառավարությունից պետք է պահանջել ոչ թե ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, դա արդեն ճանաչվել է 1919 թ., այլ ընդունել իր նախորդի՝ օսմանյան պետության, որի իրավահաջորդն է նա, կառավարության դատաիրավական մակարդակով ընդունված որոշումն այդ հարցի վերաբերյալ:

Իսկ վերոհիշյալ մենագրությունում դոկտոր Հովհաննիսյանը, վերլուծելով կուտակված վիթխարի քանակությամբ սկզբնաղբյուրները, պաշտոնական փաստաթղթերը և այլ նյութեր, վերանայում է այդ բնագավառում տիրապետող մի շարք հնացած տեսակետներ՝ առաջարկելով հայեցակարգային-ռազմավարական նոր մոտեցումներ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանության գնահատման հարցում:

Այդ հիմնավորմամբ նա հանգում է հետևյալ եզրակացությունների.

* Հայոց ցեղասպանությունն արդեն միջազգայնորեն ճանաչված ցեղասպանություն է՝ հաստատված միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների հանրության կողմից:

* Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն առաջին պետությունն է, որ իրագործել է XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, այլև առաջին պետությունը, որ ճանաչել է դա 1919 թ.՝ ըստ օսմանյան Ռազմական արտակարգ ատյանի դատավճռի:

* Թուրքիան ցեղասպանության ժխտման ինդուստրիայի հիմնադիրն է:

* Սկսվել է նոր շրջան՝ Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փուլից անցում ծանր հետևանքների վերացման և հատուցման փուլին:

Սա նոր երևույթ է պատմագիտության մեջ, նոր խոսք՝ ուղղված աշխարհին, մարդկությանը, հայերի ցեղասպանության իրողության, միջազգային ճանաչման ու դատապարտման մասին:

Նիկոլայ Հովհաննիսյանի աշխատություններն իրավամբ կարող ենք բնութագրել որպես եզակի, կոթողային, նորարարական, առանձնահատուկ, հիմնարար, բացառիկ, նախադեպը և զուգահեռները չունեցող, ակադեմիական գիտական բարձր մակարդակով գրված ծանրակշիռ աշխատություններ, եզակի հետազոտական ուսումնասիրություններ և կարևոր ներդրում ցեղասպանագիտության ոլորտում: Դրանք իսկապես երևույթ են, նորույթ հայ պատմագիտության, նաև հայ արևելագիտության ու ցեղասպանագիտության բնագավառում: Այդ բացառիկ հիմնարար ուսումնասիրությունները պատիվ են բերում ոչ միայն դրանց հեղինակին՝ Նիկոլայ Հովհաննիսյանին, այլև գիտությանը՝ որպես նրա վերջին տասնամյակների խոշորագույն նվաճումներից մեկը: